
GEBOORTE VAN EEN INDUSTRIELE SAMENLEVING: Manchester en sociale hervormingen in de Engelse industriële revolutie

---

door Malcolm Bee, *senior lecturer* in economie
en economische geschiedenis, Oxford Polytechnic

Ets van de *Peterloo Massacre*.
(verzameling auteur)

Hoewel in 1750 de engelse economie reeds onder de rijkste en meest gesofistikeerde van de wereld mocht worden gerekend, was haar welvaart voor het overgrote deel gebaseerd op landbouw en een beperkt aanbod van traditionele gebruiksartikelen vervaardigd door de ambachtsman.

Maar de daaropvolgende eeuw was getuige van dramatische veranderingen toen nieuwe technologieën en organisatiemethodes een kettingreactie teweegbrachten doorheen gans Groot-Brittannië, Europa, Amerika en verder. Door deze middelen ontstond volgens een historicus "(...) méér dan een industriële revolutie, het was een revolutie in de middelen van het menselijk bestaan; in de beheersing van het ecologisch environment; in de mogelijkheden om aan de tirannie en de beperkingen van de natuur te ontsnappen (...)" (1).

Alhoewel geen enkele factor op zichzelf beschouwd de eerste industriële revolutie kan verklaren, staat de primordiale rol van de katoenindustrie buiten kijf. De katoen-"hoofdstad", de *Cottonpolis*,

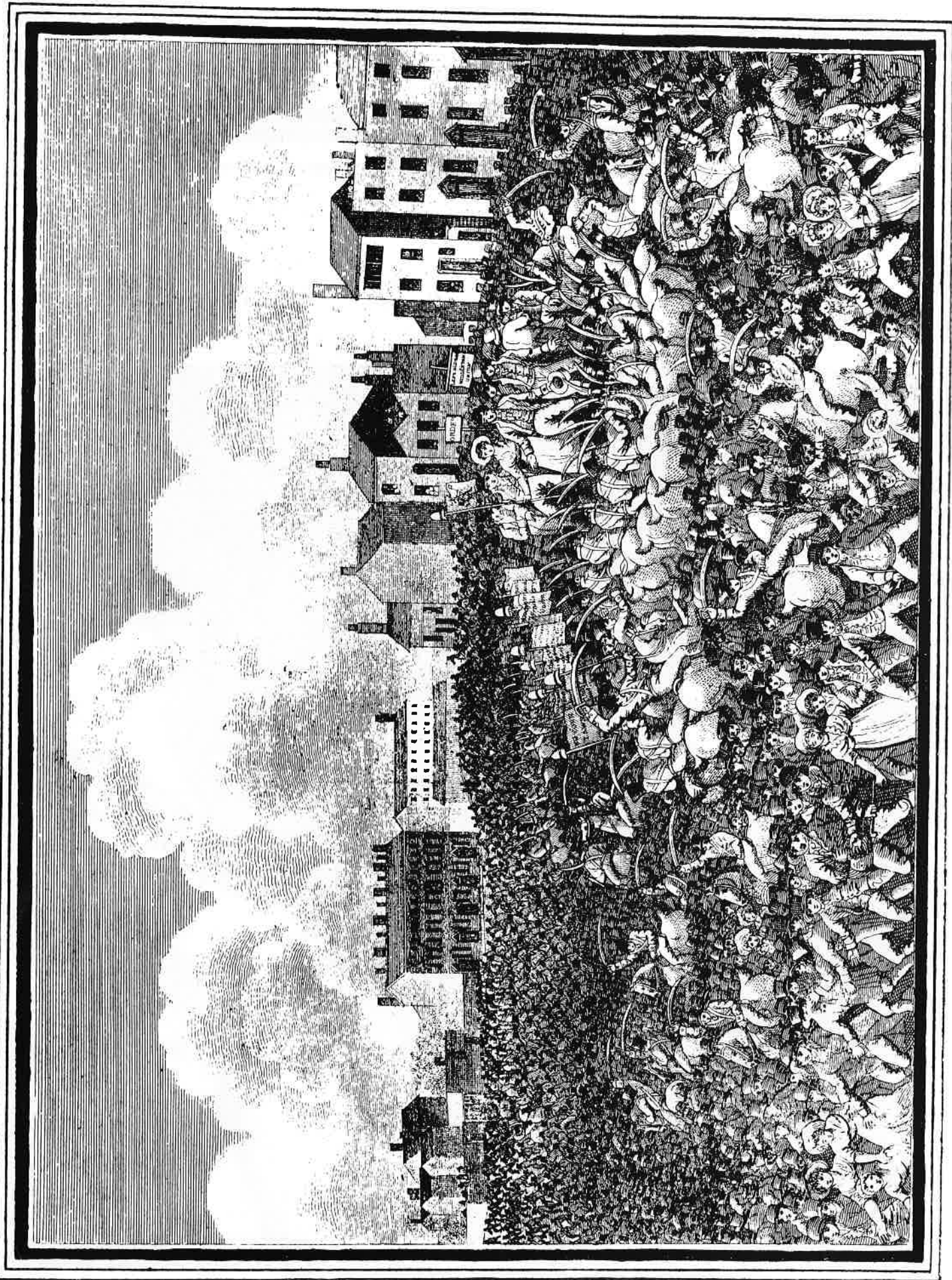
was Manchester en daarom bekleedt deze stad ook een unieke plaats in de geschiedenis van de moderne wereld.

Maar het belang van Manchester ligt niet alleen in zijn industriële realisaties. De échte uitdaging van de industrialisatie lag in de creatie van een nieuwe maatschappij waarin de mensheid kon werken en leven en waar men de vruchten van de economische vooruitgang met elkaar zou delen.

Het was in Manchester dat de spanningen binnenin de ontluikende markteconomie zich het scherpst stelden, en het is daarom ook dat hier enorme strijd werd geleverd voor het scheppen van een leefbare industriële samenleving.

Niet de industrialisatie *an sich* riep de scherpe tegenstellingen tussen werkgever en werknemer en tussen de kapitalist en de arbeider ir het leven. Het was de industriële revolutie die de vertikaal gestructureerde verdelingen en de samenleving gebaseerd op gemeenschappelijke belangen verving door een horizontale structuur gebaseerd op "klassen".

Deze veranderingen werden voor het eerst zichtbaar, en werden ook het verst doorgevoerd, in de omstreken van Manchester waar de vlugge expansie en de razendsnel-

PETERLOO

le groei van de industriële populatie (van ca. 60.000 tot 1.000.000 tussen 1750 en 1850), samen met de opkomst van het fabriekssysteem, de lijfelijke en sociale vereenzaming tussen werkgever en werknemer in de hand werkten. Volgens een contemporaine schrijver was er in 1841 "(...) *waarschijnlijk geen andere stad ter wereld waar men zo weinig van de medemens wist (...)*" (2).

Een ander observator noteerde dat de armen van Manchester "(...) *er leefden, weggestopt uit het zicht van de hogere klasse door een muur van fabrieken, werk- en opslagplaatsen, minder gekend door hun rijke burelen dan de inwoners van Nieuw-Zeeland of Kamtschatka (...)*". Deze opinie werd later overgenomen door de bekendste commentator van Manchester, Friedrich ENGELS (3). Hij merkte op dat de "*middenklasse in de periferie woonde vanwaar ze naar hun zaken trokken helemaal doorheen de werklidendistricten, zonder zich zelfs te realiseren hoe dicht ze zich bij de miserie en de vuiligheid langs beide zijden van de weg bevonden (...)*".

In de eerste helft der 19de eeuw kwam een nieuwe Manchesteriaanse middenklasse op waarvan de welvaart afhing van de verwerkende industrie. Er bestonden heel wat graduaties in weelde, uiterlijk en status binnen deze klasse, maar het algemeen beeld was er een van enggeestige jacht op economische winst. Manchester was volgens een criticus in de jaren 1840 "(...) *vooral een plaats van zakendoen waar pleziertjes onbekend schenen (...)*" (4).

Een ander merkte op dat "(...) *de zakenlieden van Manchester een weinig ontspanning toelieten bij het verder strenge zakendoen (...)*" en een derde stelde botweg dat Manchesteriaanse zakenlui slechts één criterium hanteerden om iemand te beoordelen, namelijk iemands mogelijkheden om geld te verdienen (5).

Zoals alle generalisaties zijn ook deze scherpe verklaringen overgesimplifieerd en doen de waarheid geweld aan, maar geven toch een duidelijk beeld van de basisfilosofie van de Manchesteriaanse handelaar en zakenman: het menselijk welbehagen hangt (volgens hem) af van de economische groei, en die wordt het best bereikt door individuele ondernemingen in een vrije-markt-economie.

Natuurlijk deelden niet alle sectoren in deze nieuwe samenleving deze filosofie, en de industriëlen

moesten hun economische vrijheid vrijwaren tegenover regulerende maatregelen vanwege de overheid en de kritiek van degenen wiens ervaringen met die markt-economie anders waren dan de hunne. Dit dwong hen willens nillens in de wereld van de politiek.

DE CORN LAW EN DE ANTI-CORN LAW LEAGUE

Vóór de Reform Act uit 1832 bezaten slechts enkelen uit de Manchesteriaanse middenklasse stemrecht en de stad was dus niet vertegenwoordigd in het parlement, dat verder gecontroleerd werd door de landadel. Een minderheid eiste de uitbreiding van het stemrecht als een "mensenrecht" op, voor de meesten was de politieke onmacht alleen een probleem op economisch vlak. Politieke invloed zou hen kunnen beschermen tegen een ingrijpende wetgeving, maar wat belangrijker was, het kon hen helpen de eigen economische filosofie erdoor te drukken.

Hoe dan ook, de politieke macht kon niet automatisch worden verkregen, er moest worden voor gestreden.

De *Reform Act* gaf het stemrecht aan de beter gesitueerde leden uit de middenklasse, maar liet de politieke macht in handen van de landadel. De radicalen waren zich hiervan wel terdege bewust, maar voelden ook wel dat zonder een sterke steun van binnenuit de industriële middenklasse, alle agitatie voor verdergaande hervormingen gedoemd zou zijn te mislukken. Sluw concentreerden ze dan ook hun aandacht op de zgn. *Corn Law*, waarbij beroep kon worden gedaan op het economisch getinte zelfbelang van de industriëlen. De *Corn Law* was ingevoerd in 1815 met het doel de inkomsten van landadel en boeren te vrijwaren door het innen van taksen op ingevoerd graan. In het begin kwam er fel protest vanuit de industriële wereld waar men vreesde dat de verhoogde broodprijzen hen dwingen zou de lonen op te trekken. Gedurende de jaren 1830 waren de radicalen er dan ook in geslaagd de industriëlen te overtuigen dat deze wetgeving de internationale handel beperkte en andere landen er toe aanzette eveneens op Britse produkten inkomtaxen te heffen.

In 1837 werd te Manchester de *Anti-Corn Law League* opgericht. Deze liga zette een goed-voorbereide campagne op voor de herroe-

ping van de *Corn-Law*, voor het overgrote deel gefinancierd met winsten uit de Manchesteriaanse industrie. Over het gehele land werden meetings en voordrachten georganiseerd, letterlijk miljoenen vlugschriften werden verspreid en liga-kandidaten contesteerden bovendien de parlementaire verkiezingen. Door de overtuigende agitatie van de liga werd de Manchesteriaanse economische filosofie van vrije handel en *laissez-faire* in het gans land bekend.

De *Corn Law* werd uiteindelijk in 1846 ingetrokken en, alhoewel dit feit meer te zien had met de mislukking van de Ierse aardappel-oogst dan met de campagne van de liga, werd het geïnterpreteerd als een grote overwinning voor de industriëlen van Manchester en de "Manchesteriaanse school van de economische gedachte".

Nooit meer zou het parlement of de landadel nog in staat zijn vragen vanuit de industriële wereld te negeren.

"we hebben de laatste der baronnen nog niet gezien" schreef één der liga-leiders "maar we hebben hen geleerd hoe het er in de wereld tegenwoordig aan toegaat!" (6).

Deze bevolkingsgroep, bestaande uit ongeschoolde arbeiders en bedreven handwerklieden - van thuiswerkers tot fabrieksarbeiders, vertoonde een nog gedifferentieerder beeld dan de industriële middenklasse. In een deprimerende omgeving van armoede, lange werkuren in afbeulende en naargeestige omstandigheden, waren de meesten onder hen te druk bezig met overleven om nog campagne te kunnen voeren voor economische, sociale of politieke hervormingen.

Maar voor diegenen waarvoor het mogelijk was even verder dan de onmiddellijke horizon te kijken, bestonden drie belangrijke alternatieven. Ze konden of uit het systeem stappen, of trachten het systeem te veranderen, of het systeem omver werpen. Elk van die stromingen had zijn voorvechters, en in iedere stroming speelde Manchester een belangrijke rol.

Voor de vele arbeiders in de nieuwe industriële steden was de idee kleine gemeenschappen te stichten waarin iedereen in harmonie met elkaar kon leven en er als gelijken kon werken, erg aantrekkelijk. Het was de vluchtroute

DE WERKENDE KLASSE

Voor de werkende klasse, het overgrote deel van de bevolking van Manchester, materialiseerden zich de voordelen van de industrialisatie niet, of met mondjesmaat.

uitgestippeld door Robert OWEN, die in 1779 als kleine katoenfabrikant naar Manchester was getrokken. OWEN was ontzet over de levensomstandigheden die hij er had aangetroffen. Hij verliet Man-

Meeting van de *Council of the Anti-Corn League*, naar een schilderij dat speciaal werd besteld om een blijvend aandenken te hebben van de werking van de liga.

(verzameling auteur)

chester om een model-gemeenschap in Schotland te ontwikkelen, een plan om de werkende klasse te herhuisvesten in zelfbesturende *Villages of Co-operations*. "Hierin", zo schreef hij "zal gezondheid, gematigdheid, gevoelsmatige associaties, opgewekte arbeid en toenemende intelligentie en geluk de plaats innemen van ziekte, mateloosheid, hard labeur, tegenspoed, onwetendheid en miserie" (7).

Zo groot zouden de verbeteringen er zijn dat het alras tot voorbeeld zou dienen en eventueel de gehele samenleving veranderen. OWEN's voorstel was in feite vooral naar de overheid toe gericht als middel om de stedelijke armoede te bestrijden. Maar terwijl het parlement weinig belang stelde in het schema, nam de werkende klasse het met groot enthousiasme over. In de late jaren 1820 en de vroege jaren 1830 werden in de meeste

industriële omgevingen Owenite-coöperatieve-samenlevingen gesticht. Vooral dan in de omstreken van Manchester, vanwaar de *Lancashire-Co-operator* haar informatie verspreidde en waar het allereerste coöperatief congres werd gehouden. De sociëteiten propageerden de coöperatieve idealen (waarvan de meeste in de praktijk faalden door de problemen die het inplanten ervan met zich meebrachten), zamelden geld in voor

What an offence against the mercy of Heaven to refuse the supplies of Corn from Foreign nations, when our people are perishing for want! Glorious will be that day, when, with unrestricted laws, each nation shall barter with its neighbouring nations, the articles it has to spare. The want of trade is fast reducing this country to a state of thralldom, of poverty and crime, and our only hope is in *Free Trade*.

het optrekken van gebouwen, baatten detailhandels uit voor de leden. Enkelen richtten echte kleine communes op, zoals de zeven fustein-snijders die, volgens de *Lancashire Co-operator*, een goed huis en wat land in de omgeving van Manchester verwierven met het doel er een tuinderij uit te bouwen, en wel zo dat hun zaken op gemeenschappelijke principes konden worden geregeld.

De winsten uit de kleinhandel waren ontoereikend om de communes te financieren en tussen de discussies in over hoe het nu met de beweging verder moest, gingen in het midden der jaren 1830, de meeste coöperatieven ter ziele. Fervente *Owenites* die de coöperatieve droom levend trachtten te houden, bleven elkaar nog gedurende enkele jaren ontmoeten, maar de beweging zou zijn oorspronkelijke populariteit niet meer herwinnen. De droom had hoop geboden in moeilijke tijden en daardoor in belangrijke mate toegedragen tot de strijd voor een beter bestaan. Maar de oplossing voor haar problemen zou de werkende klasse elders moeten zoeken.

REVOLTE VAN DE HANDWEVERS

Vele arbeiders trachtten hun economische en sociale positie te versterken door van binnenuit het systeem te werken.

In het pré-industrieel Engeland ging het economisch leven gepaard met een zekere vorm van sociale gerechtigheid, maar gaf zoals we het reeds zagen gedurende de industriële revolutie aanleiding tot de marktdominerende economie van de "Manchesteriaanse school".

Terwijl de wet van vraag en aanbod heel wat manufactures welvaart bracht, betekende dit niet noodzakelijk ook welvaart voor de werkende klasse. Vooral de duizenden handwevers wiens loon drastisch daalde in het begin der 19de eeuw werden hard getroffen. Eerst stelden ze hun hoop nog op het parlement waaraan ze vroegen een wet op het minimumloon in te stellen, maar toen hun petitie op niets leken uit te draaien, sloeg hun wanhoop over op geweld. De handwevers schreven hun miserie verkeerdelijk toe aan de oneerlijke concurrentie vanwege de mechanische getouwen, wat in 1812 aanleiding gaf tot de "Luddite"rellen gericht tegen de

mekanische weverijen. Alhoewel deze acties het lot van de wever niet verbeterden, was het toch geen gratis geweld geweest. Het weerspiegelde immers de woede der wevers en hun frustratie omtrent de nieuwe "politieke" economie wiens leerstellingen ze niet aanvaardden. Jammer genoeg vormden de marktkrachten een te sterke partij, en de langzame doodsstrijd der handweverij is één der grootste tragedies van de industriële revolutie geworden.

DE KATOENSPINNERS

Natuurlijk hadden sommige sectoren het beter dan andere. Zo bijvoorbeeld waren de katoenbewerkeren échte specialisten waarnaar veel vraag was in die periode. Zij trachtten dan ook hun relatief sterke positie te verstevigen door het oprichten van vakverenigingen en de controle op het arbeidsaanbod. Niet verwonderlijk dat ze door de werkgevers met harde hand werden tegengewerkt voor wat de spinners beschouwden als gerechtvaardigd weerwerk tegen de macht van de bezittende klasse.

Gedurende de industriële revolutie kenden de meeste verenigingen echter slechts een kort bestaan, maar leverden toch grote inspanningen om die kleine lokale bonden samen te bundelen in machtige, nationale organisaties zoals bijvoorbeeld de *Grand Union of Operative Spinners*, gesticht in 1829, die echter door onderlinge twisten en felle tegenstand vanwege de werkgevers na amper één jaar werking reeds ter ziele ging. De impact van vakverenigingen op het spinnersloon is niet zeker, maar van grotere historische betekenis is de strijd zélf voor het recht op vereniging. Geen andere groep arbeiders vocht harder voor zijn rechten dan die der katoenspinners, en zijn ervaringen maakten een substantiële en blijvende bijdrage uit tot de vormgeving van de vakbeweging uit de latere jaren.

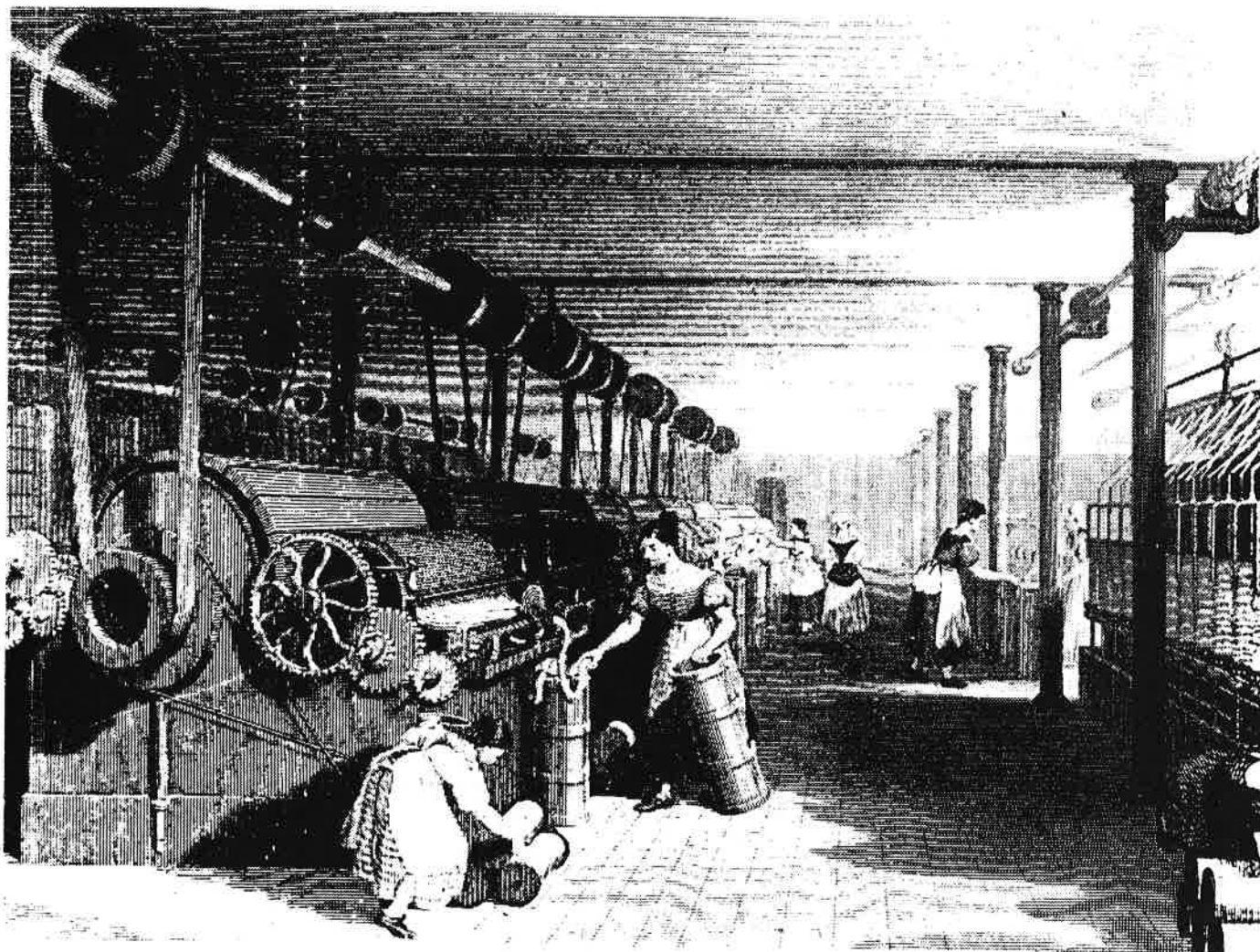
Ondanks het feit dat het marktmechanisme principieel door de vakvereniging werd aanvaard, waren er toch momenten dat de spinners, net als de wevers vóór hen, het zochten in beschermende maatregelen. Inderdaad speelden zij in de jaren 1830 en 1840 een belangrijke rol in de campagne voor de wetgeving op het beperken van de arbeidsduur in fabrieken.

Free Trade-cartoon, 1841. De werkende klasse ligt stervend, of zit in miserabele omstandigheden voor een fabriek met uitgedoofde schoorsteen, terwijl de landeigenaar en soldaat het uitladen van goedkoop koren verhinderen. Deze cartoon stelt de *Corn Law* aan de kaak en argumenteert dat "*Glorious will be that day, when, with unrestricted laws, each nation shall barter with its neighbouring nations, the articles it has to spare*" (verzameling auteur)

In de eerste stadia van de industriële revolutie moest het fabrieksproletariaat, vrouwen en kinderen inclusief, tot 14 uur per dag werken, meestal in de meest erbarmelijke omstandigheden. De katoenspinners vormden de zgn. *Short Time Committees* die, samen met de werknemers uit de naburige Yorkshire-wolfabrieken en sympathisanten uit andere sectoren van de industrie, campagne voerden voor een kortere werkdag. Om de tegenwerkingen van de vrije-markt-aanhangers te ontwijken, concentreerden ze zich op de vrouwen- en kinderarbeid en, na verschillende mislukte acties, haalden ze in 1853 toch hun slag thuis door de maximum werkdag van 10 en 1/2 uur te laten aanvaarden.

Deze wetgeving sloeg wel niet op mannen, maar de werkgever werd het verboden vrouwen en kinderen in ploegen te laten werken. En omdat de katoen- en wolfabrieken juist voor een groot deel van vrouwen en kinderarbeid afhingen, konden ook de mannen niet langer dan het toegestane aantal uren laten werken.

Dit betekende een grote overwinning voor de werkende klasse. Het maakte de werkgever duidelijk dat arbeiders niet langer meer als machines konden worden behandeld en gaf de werknemer bovendien tijd en energie om andere dingen te gaan doen buiten het werk en daardoor een rijker en zinvoller bestaan op te bouwen.

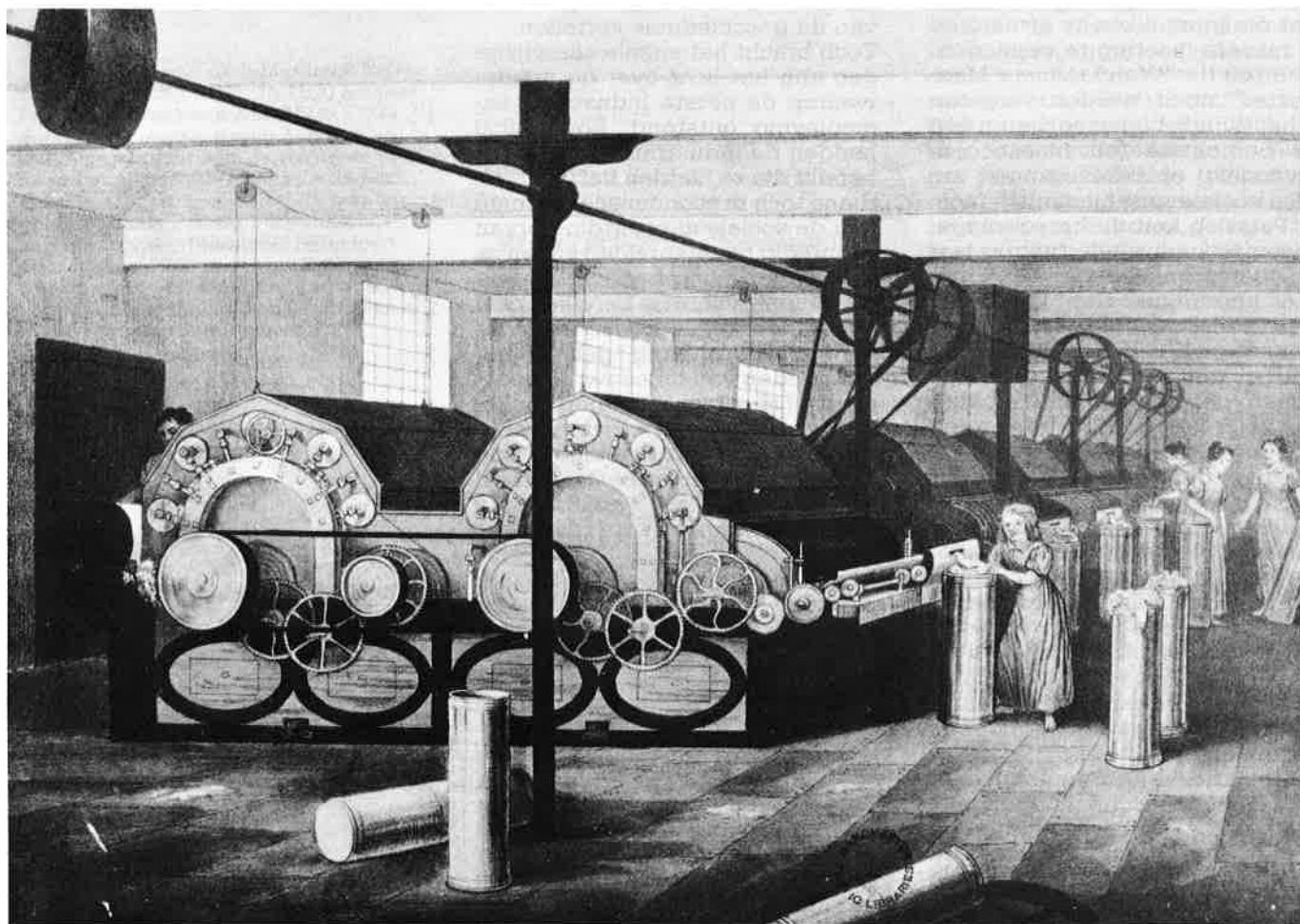
HERVORMINGSBEWEGINGEN

Liever dan een gewijzigde vorm van het marktkapitalisme te aanvaarden, keken sommige uit naar het alternatief van een collectivistische economie en samenleving. Dit was het doel van althans enkelen onder degenen die ijverden voor het één-man-een-stem-principe. Toegegeven, velen die de bevrijding zochten zagen de zaak gewoonweg als een kwestie van principes, en voor nog andere was het motief de vage hoop dat een overheid waarop de werkende klasse invloed uit kon oefenen, zich ook zou inspannen om de leef- en werkomstandigheden te reglementeren. Maar er waren er ook waarvoor het winnen van het

stemrecht een eerste stap betekende om het kapitalistisch systeem omver te kunnen werpen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de hervormingsbeweging vijandig en repressief werd tegemoet getreden.

Eerst won de beweging aan steun in de depressieve jaren na 1815 toen economisch verval in de naoorlogse jaren met Frankrijk, wijdverspreide onrust bracht. Charismatische en overtuigende sprekers gingen duizenden mannen en vrouwen voor in hun campagne, en de eisen voor hervorming werden luidkeels uitgeroepen op massabetogingen doorheen het gehele land.

Vrouwen- en kinderarbeid in een kaatenspinnerij (kaarderij) anno 1835. (repro's Manchester Public Libraries. Local History Library & verzameling auteur)

Vooraf rond Manchester was de beweging zeer sterk, waar de handwevers na het falen van petities en gewelddadige acties, geen kant meer uitkonden. De taal der hervormers was veelal dreigend en de overheid, de recente politieke ontwikkelingen in Frankrijk indachtig, waren begrijpelijkerwijze gealarmeerd. De climax kwam in juni 1819 toen een massa-meeting te Manchester door soldaten en politie met sabels en knuppels bloedig werd uiteengeslagen. Circa 600 mensen werden gewond en minstens 11 vonden de dood in wat later bekend zou staan als de *Peterloo-massacre*.

Of Peterloo nu een bewuste en gewilde aanval op het volk was, of de soldaten écht een passage vrij wilden maken om de hoofdspreker te kunnen arresteren (alhoewel hij toch geen enkele misdaad had begaan en omringd was door duizenden toegenegen volgelingen) was, en is nog altijd, voorwerp van hevig dispuut. Het maakte in ieder geval een abrupt einde aan de eerste fase van het *Working Class Parliamentary Reform Movement*, want de regering reageerde snel door de kopstukken te arresteren en verdere meeting te verbieden. Toch zou de "Wandaad van Manchester" nooit worden vergeten en het blijft tot op onze dagen één der beruchtste (en meest controverste) episodes van de engelse sociale geschiedenis.

Na Peterloo kon de hervormingsbeweging gedurende twintig jaar zijn oorspronkelijk niveau niet meer herwinnen. Dan, in de late jaren 1830, herleefde de beweging onder de stimulans van de *People's Charter* dat in ondubbelzinnige termen gelijke politieke rechten voor ieder één eiste. Terug werden over het gehele land politieke meetings georganiseerd. Eén der grootste vond plaats in 1838 te Manchester waar de belangrijke beslissing werd genomen de bevestigingen van de verschillende *Chartist*-groepen te coördineren en te groeperen in een *National Charter Association*. De NCA groeide alras uit tot de dominantste kracht in de campagne, waarin velen uit Manchester een leidende rol zouden spelen.

De *Chartists* zetten een aanval in op de economische en politieke ideologiën van de overheid en de industriëlen, maar er ontstond echter ernstige onenigheid tussen degenen die geloofden dat het stemrecht kon worden verkregen door beredeneerde argumentatie en degenen die intimidatie voorstonden. De tijdsomstandigheden

in aanmerking genomen was natuurlijk geen enkele der strekkingen realistisch, en toen het duidelijk werd dat het parlement niet door morele overtuiging kon worden bewogen, en de aanhangers de middelen van de harde-hand activisten over namen, kwam de fatale zwakheid van de beweging aan het licht.

Rond het midden van de eeuw was het Chartrisme vervallen en leek de *Working Class Parliamentary Reform Movement* als beweging dood.

CONCLUSIES

Deze survey behandelt de campagnes voor sociale veranderingen die in Engeland een grote steun genoten gedurende de industriële revolutie. Door de betrokkenheid van Manchester in het voetlicht te plaatsen in, wat over het algemeen nationale bewegingen waren, door te focussen op acties eerder dan op ideologiën en door aan de kleinere (doch daarom niet minder belangrijke) voorbij te gaan, kon deze studie niet anders dan een klein gedeelte van de geschiedenis vertellen.

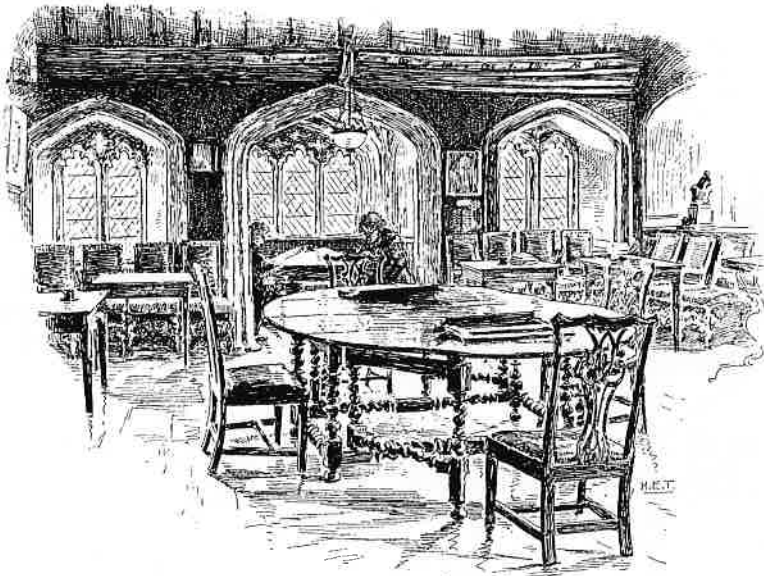
Toch bracht het enkele aanwijzingen aan het licht over de manier waarop de eerste industriële samenleving ontstond. Rond 1850 hadden de industriëlen de kennis bereikt die ze hadden betracht, althans toch in economische termen (om de sociale aanvaarding ervan evenredig te verspreiden zullen ze wat langer moeten wachten).

In termen van hun te bereiken doel had de werkende klasse heel wat minder vooruitgang geboekt in het midden van de eeuw: het coöperatief idee (zoals het oorspronkelijk was gepland) was overal verlaten, het recht op vereniging nog alom becristiseerd en bestreden, en het *Working Class Parliamentary Reform Movement* was ten onder gegaan.

Alleen de strijd voor de kortere werkdag had zijn doel bereikt, en hiervoor komt evenveel toe aan de parlementaire paternalisten als aan de arbeiders zelf.

Maar ondanks al deze ontgoochelingen had de arbeider waardevolle ervaringen opgedaan en substantiële vooruitgang geboekt op intellectueel vlak en op dat van zelfvertrouwen en zelfrespect. En hij had bovendien duidelijk gemaakt dat zijn belangen niet zonder meer konden genegeerd worden.

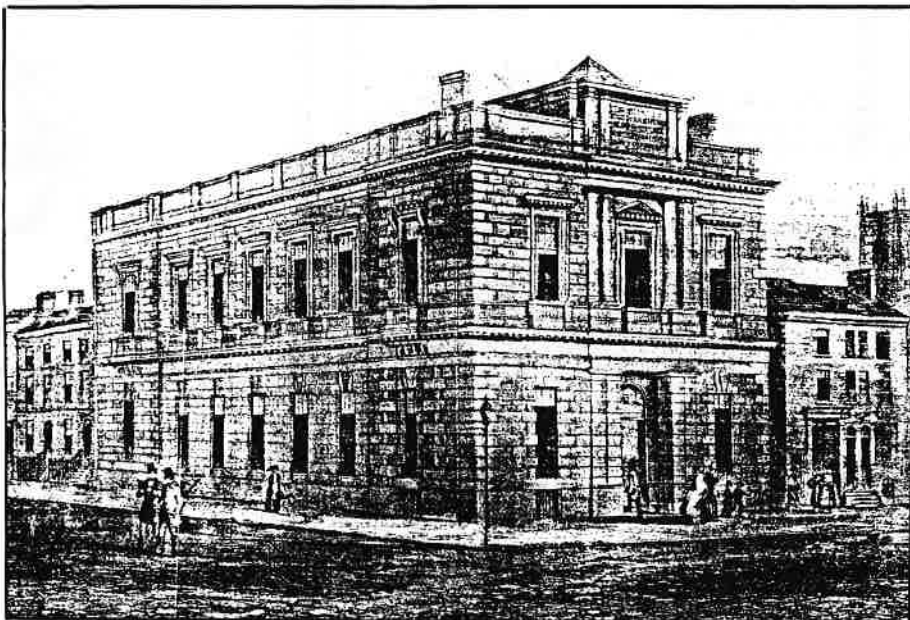
Sommige historici interpreteren de sociale conflicten van de industriële revolutie als een bittere oor-

READING-ROOM, CHETHAM COLLEGE.

De leeszaal van de bibliotheek van Chatham, Manchester. In 1870 schreef Friedrich ENGELS aan Karl MARX: "Gedurende de laatste dagen heb ik wat tijd doorgebracht aan de vierkante tafel in het alkoof waar we zo'n 24 jaar geleden plachtten te zitten. Ik ben erg op deze plaats gesteld". De theoriën van MARX zijn grotendeels beïnvloed door de vaststellingen van ENGELS omtrent de leef- en werkomstandigheden en ervaringen van de werkende klasse in het industrieel Manchester. (verzameling auteur)

De *Hall of Science*, geopend in 1839 door Manchesteriaanse Owenieten als ontmoetingsplaats en waar men deel kon nemen aan voordrachten, debatten of andere activiteiten. (verzameling auteur)

log gevoerd tussen klasse-bewuste legers, die elk hun sociaal en economisch ideaal aan de ander wou opleggen. Anderen zien de campagnes als antwoord op specifieke grieven die sporadisch brede steun verkregen.

Het gaat hier over het algemeen niet om de processen waardoor de Britse samenleving evolueerde, maar om de essentiële en universele relatie tussen de menselijke, economische, politieke en sociale omgeving.

Ontegensprekelijk zal een radicale kritiek op het systeem veel der leidinggevende agitators hebben geïnspireerd, maar of de volgelingen die toch de numerieke steun aan de bewegingen leverden dat ook zo hebben gezien, blijft een open vraag. Daar is zeker nog geen bewijs voor gevonden en het historisch debat wierp meer hitte dan licht op de zaak...

Wat vast staat is echter dat als de spanning ten top steeg, dit een serie uitdagingen met zich meebracht waardoor uiteindelijk beide partijen, de industriële middenklasse en de werkende klasse, houdbare posities konden innemen in de nieuwe samenleving. Dit compromis bevredigde niet iedereen, maar het was tenminste een werkbaar instrument toen de confrontatie geleidelijk aan tot een consensus leidde in de rustiger jaren na 1850. In dit context moeten de bewegingen hierboven beschreven worden gezien: het waren veldslagen om het economische en sociale territorium, en nergens elders werden ze zo bitter gestreden als in en rond Manchester...

VOETNOTEN

1. H. PERKIN, *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, (London, 1969), p. 3.
2. P. PARKINSON, *On the Present Condition of the Labouring Poor in Manchester*, (Manchester, 1841), p. 8.
3. W. COOKE TAYLOR, *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, (London, 1842), p. 12; F. ENGELS, *The condition of the Working Class in England*, engelse vertaling door W.O. HENDERSON & W.H. CHALONER, (Oxford, 1958), p. 55.
4. COOKE TAYLOR, *op. cit.*, p. 7.
5. B. LOVE *Manchester As It Is*, (Manchester, 1839), p. 37; RICHARD COBDEN, brief geciteerd in J. MORLEY, *The life of Richard Cobden*, (London, 1903), p. 22.
6. JOHN BRIGHT, brief geciteerd door N. LONGEMATE, *The Breadstealers*, (London, 1984), p. 224.
7. ROBERT OWEN, *A New View of Society and Other Writings*, (London, 1927), p. 222.